

מיכאל אביטבול

משמר המלך בכניסה למאוזוליאום של מחמד החמישי, 2002

מרוקו ויהודיה

פני הארץ

מרוקו שוכנת לחוף שני ימים: בצפון לחוף הים התיכון ובמערב לחוף האוקיינוס האטלנטי, שאורכו כ-800 קילומטר. בין החוף האטלנטי להרי האטלס משתרע אזור של רמות, המסטה. ממזרח למסטה וממערב להרי האטלס התיכון משתרעים כמה מישורים: מישור הטדלה, שבו זורם הנהר אום אל־ביע ויובליו, מישור האוס ומישור הנהר סבו בצפון-מערב מרוקו. הרי האטלס משתרעים מצפון לדרום בשלושה רכסים המפרידים בין מרוקו לשאר המגרב. הרכס הצפוני, הקרוי האטלס התיכון, מאונך להרי הריף. הרי הריף הם חלק מרכס האטלס התלי, המשתרע במקביל למישור חוף הים התיכון עד תוניסיה. הם מתנשאים לגובה כאלפיים מטר ומפרידים בין חלקה הצפוני של מרוקו וחלקה הדרומי. בין הרי הריף לאטלס התיכון מפריד מישור תאזה, שבמרכזו העיר אוג'דה ובו המעבר היחיד מאלג'יריה למרוקו. המורדות המערביים של האטלס התיכון משתפלים במתינות לתוך המסטה ממזרח למערב וכאילו חוצים את הארץ לשניים. ואכן, בתולדות מרוקו הייתה התפתחות מקבילה, ולפעמים אף נפרדת, של החלק הצפוני של הארץ, שבירתו פאס, ושל החלק הדרומי, שבירתו מראכש. כדי לקיים את שלטונם בשני חלקי ממלכתם נהגו סולטאני מרוקו לנדוד בין ארבע עריה המרכזיות של הארץ: פאס ומכנאס שבצפון, רבאט שבמרכז ומראכש שבדרום. הרכס השני הוא האטלס הגבוה, המתנשא עד לגובה 4,000 מטר. תנאי הקיום באטלס הגבוה קשים, ולכן נאלצו תושביו לרדת מעת לעת אל ערים מרכזיות בחיפוש אחר פרנסה. הרכס השלישי, הדרומי, האנטי אטלס, הוא הרכס הנמוך ביותר. בין האטלס הגבוה לאנטי אטלס משתרעים עמקי נהרות סוס ודאָס. מדרום לאנטי אטלס שוכן עמק דְרַע, שבו עובר גבולה הדרומי של מרוקו. המורדות המזרחיים של הרי האטלס מדבריים ותושבי האזור הם בני שבטים נודדים. מאזור זה יצאו שושלות השליטים של מרוקו.

מרוקו מצטיינת בשפע של מים, יחסית לשכנותיה. בהרי האטלס נאגרות כמויות מים עצומות, אך ניצול מושכל שלהם החל רק מתקופת הכיבוש הצרפתי. הנהרות הגדולים

נופי מים בהרי האטלס התיכון
מימין: מפלי אוזוד
משמאל: אגם מלאכותי "בין אל ווידאן"

הם נהר המלויה, שמקורו באטלס התיכון ונשפך לים התיכון, ונהרות אום אלרביע, סבו, תְּנִסִּיפֶת וסוס, הנשפכים לאוקיינוס האטלנטי ובדרכם חורצים גיאיות רחבים ממזרח למערב, המוסיפים לביתורה הגיאוגרפי של הארץ. האקלים בצפון מרוקו הוא ים תיכוני, ויורדים בו בממוצע מעל 800 מ"מ משקעים בשנה. באטלס התיכון ובאטלס הגבוה כמות המשקעים הממוצעת נעה בין 400 ל-800 מ"מ בשנה. באטלס הגבוה יורד בחורף שלג והפשרת השלגים גורמת לעתים שטפונות, בעיקר בדרום הארץ. באנטי אטלס ומדרום לו האקלים מדברי עד מדברי למחצה, וכמות המשקעים הממוצעת היא כ-100-200 מ"מ בשנה.

תושבים בכפר ברברי שבהרי אטלס

מרוקו ויהודיה עד המאה התשע-עשרה

במשך אלפיים שנה, למן העת העתיקה ועד ימינו, היו תולדות יהודי מרוקו שלובות ושזורות בתולדות הארץ. היהודים הטביעו את חותמם על החיים הכלכליים, החברתיים והמדיניים של הממלכה השריפית, מילאו תפקידים דיפלומטיים חשובים בשירותם של השליטים, ובעזרת קשריהם עם הקהילות היהודיות בעולם שימשו גשר בין מרוקו לבין העולם שמחוץ לה. בתחילת שנות החמישים של המאה העשרים מנו היהודים למעלה מרבע מיליון איש. חלקם התגורר בערים וחלקם בכפרים הפזורים מהאוקיינוס האטלנטי במערב עד תאפילאלת וגבול אלג'יריה במזרח, ומחופי הים התיכון בצפון עד עמקי הסוס והדרע והאזורים הנידחים של מדבר סהרה בדרום.

הנוכחות היהודית במרוקו החלה במאה הראשונה לפני הספירה, ומיוצגים בה רבדים תרבותיים מגוונים ועתיקי יומין.

הרובד הראשון הוא הגרעין הברברי המקומי. קיימות דעות שונות על היקפו, ואגדות עיקשות, שאמיתותן איננה ברורה, מספרות על ייחודם של שבטים ברברים בעבר הרחוק. עם הרובד השני נמנים מהגרים מארץ ישראל שבאו בעקבות הפניקים והרומאים. שרידי מצבה שעליה כתובת בעברית, מהמאה השלישית לספירה, נמצאו בולוביליס (ליד מולאי אידריס), וכן בסאלה (ליד רבאט) ובטינגיס (ליד טנג'יר). לפי מסורות עתיקות בדרום מרוקו היו התושבים הראשונים באופראן שבאנטי אטלס יהודים, ובחבל דרע השכן התקיימה ממלכה יהודית לפני בוא האסלאם, אשר מייסדיה הגיעו מארץ ישראל. הרובד השלישי הם מהגרים מחצי האי הערב ומאזורים שכנים, אשר הגיעו לאחר הכיבוש המוסלמי, במאה השביעית. הם התיישבו בעיקר באיפריקיה, היא תוניסיה של היום.

הרובד הרביעי הם מגורשי ספרד משנת 1492. רבים מהם התיישבו במרוקו והשתלבו במארג הדמוגרפי והתרבותי של הקהילה היהודית המקומית.

לקבוצות אלה נוספו יהודים ממוצא צרפתי, פולני, רוסי, תורכי, סורי וארץ-ישראלי, שהתיישבו במרוקו למן המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה.

עם הכיבוש המוסלמי במאה השביעית ובואם של הערבים נשתנה מעמדם של היהודים. הם נעשו "בני חסות" (ד'מים). בין היתר הם נאלצו להעלות את מס הגזיזה, ללבוש פריטי לבוש מבדילים, ובמקרה של סכסוך עם מוסלמי היה מעמדם המשפטי נחות.

במאה האחת-עשרה השתלטה שושלת אלמראבטון על מרוקו ואיחדה אותה עם ספרד

ברברים

הברברים הם תושבי הקדומים של המגרב, שקיבלו עליהם את האסלאם לאחר הכיבוש המוסלמי, אך הוסיפו להחזיק בסממני תרבותם, מנהגיהם ושפתם. מאחר שאין לשפתם סימני כתב קשה לשחזר את מקורותיהם ותולדותיהם. הברברים, שהם חלק ניכר מאוכלוסיית מרוקו, חיים במסגרת מסורתית-חקלאית בעיקר בהרי האטלס, ומהווים גורם חשוב בחייה מבחינה כלכלית ופוליטית.

אופראן

כפר בהרי האטלס מדרום למוגאדור. מסורת בקרב תושבי האזור מספרת כי בשנת 1775 ציווה ראש הכפר על היהודים להתאסלם, והם בחרו לעלות על המוקד ולא להמיר את דתם. חמישים היהודים שעשו זאת ידועים בכינוי "השרופים מאופראן". אשר כנפו (ליד מוגאדור 1935, כיום תושב אשדוד) חיבר על יסוד מסורת זו רומן, **התינוק מאופראן** (תל אביב 2000).

אלמראבטון

תנועה דתית-חברתית וצבאית שהתגבשה באמצע המאה האחת-עשרה בקרב שבטי הברברים בדרום מרוקו. מטרתה הייתה לטהר את האסלאם באזורים אלה מהמידות הנפסדות שחדרו אליו. תחת הנהגתו של יוסף אבן תאשפין (1061-1106) (שייסד את מראכש בשנת 1062) הצליחה השושלת להשתלט על כל המגרב ולהנהיג בו את תפיסותיה במשך כמאה שנה.

“מגדל חסן” ברבאט הוא חלק מהמאוזוליאום של מחמד החמישי. ראשיתו של מגדל חסן במפעלי הבנייה של יעקב אלמנצור, שבנה את מסגד הכותוביה במראכש ואת החרדלה בסיביליה שבספרד. יחד הם מהווים עדות לכוחה של שושלת אלמוחדון

הקיימים עד היום בקרב מוסלמים במגרב, משמשים עדות להתאסלמות ההמונית של אותם ימים.

עם היחלשותה של שושלת אלמוחדון החלה החלוקה המדינית של צפון אפריקה לשלוש היחידות המדיניות הקיימות עד ימינו. בראש כל מדינה עמדה שושלת נפרדת – החאפזים בתוניסיה, הזיאנים באלג'יריה ובני מרין במרוקו. קהילות היהודים נפרדו לפי קווי החלוקה המדינית.

בעקבות עלייתה של שושלת בני מרין במרוקו התהדקו קשרי המסחר עם אירופה. הסוחרים האירופיים ניסו להשתלב במסחר הזהב אשר הגיע מאפריקה השחורה בכמויות גדולות, באמצעות שיירות שחצו את מדבר סהרה. הנסיבות החדשות הקלו על שילובם של יהודי המגרב הדרומי במסחר הזהב. הם ניצלו את פיזורם הגיאוגרפי לאורך נתיבי המסחר, והצליחו להבטיח במאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה את הקשר בין שלושה אזורים: אפריקה השחורה, מרכז המגרב ואירופה שלחופי הים התיכון.

מגורשי ספרד שהגיעו למרוקו בסוף המאה החמש-עשרה נהנו מהפתיחות הרבה של השלטון המרכזי ושל החברה היהודית כלפיהם. הודות למספרם הרב – 20,000-40,000 – הם היו רוב ביישובים רבים, כגון פאס, מכנאס, תיטואן, דבדו ועוד. אולם הם לא יצרו לעצמם קהילות נפרדות אלא נטמעו בקהילות היהודים בכל מקום שאליו הגיעו, מחופי הים התיכון בצפון ועד לעמקי הסוס, הדרע והדאדס ומבואות הסהרה בדרום.

שילוב המגורשים באוכלוסייה היהודית המקומית לא היה חד-כיווני, וניכרה בו הדדיות. כך, החל ממחצית המאה השש-עשרה לא נכתבו עוד תקנות הקהילה בשפה הספרדית-היהודית אלא בערבית-יהודית בלבד, ואילו המגורשים הביאו עמם, בין היתר, את התפיסה של נישואים מונוגמיים, ובהשפעתם היה ריבוי נשים לתופעה יוצאת דופן.

המגורשים הביאו להתחדשות תרבותית ורוחנית בקרב יהדות מרוקו, אשר נמשכה עד למאה השבע-עשרה. במחצית השנייה של המאה השבע-עשרה נפגעו היהודים במרוקו בעקבות הידרדרות המצב הפוליטי. מצבם החמיר עוד יותר במאה השמונה-עשרה, עם עליית השושלת העלוית-הפילאלית לשלטון והזעזועים הפוליטיים שפקדו את המדינה.

העלוים

שמה של שושלת המלכים הנוכחית במרוקו. העלוים הגיעו במאה השלוש-עשרה לאזור תאפילאלת (ולכן הם מכונים גם פילאלים) שבדרום-מזרח מרוקו, מחצי האי ערב. מולאי אלרשיד (בתמונה, מלך בשנים 1666-1672) נחשב למלך הראשון בשושלת זו שהצליח לייצב את השלטון. אחד מיסודות כוחה של השושלת עד ימינו הוא היותה שושלת שריפית, כלומר שהיא מתייחסת לצאצאי עלי, חתנו של מוחמד; לכן היא נחשבת לקדושה, וכמי שהחסד האלוהי נסוך עליה.

מלאה

כינויה של השכונה היהודית שהייתה בחלק מערי מרוקו. המלאח הראשון הוקם בפאס בשנת 1438, בפקודת הסולטאן אבו יוסף עבד אלחק, במטרה כפולה: לבדוד את היהודים ולהשפילם, וגם לשמור על ביטחונם. הוא נבנה בסמוך לארמון, הוקף חומה ועל שעריו הוצבו שומרים. על מקור השם יש פרשנויות שונות, כגון שהוא נגזר משם האזור שבו יושבו היהודים, "אלמלאח" (המעייין המלוח); מן המונפול היהודי על המסחר במלח; או מתפקידם של היהודים כממליחי הראשי הערופים של הנידונים למוות. באזורי הברברים לא ידוע על קיום מלאח ליהודים, אם כי הם התגוררו לרוב בנפרד משכניהם. בתקופה הקולוניאלית החלו יהודים לעזוב את המלאח ולהתיישב ברבעים אחרים.

מרדכי אביטבול (1834-1886)

מלומד והרפתקן; נולד ביישוב אקה שבפאתי הסהרה. בילדותו יצא לבדו לארץ ישראל ושהה בירושלים כארבע שנים. בשנת 1857 שב לעיר הולדתו לאחר ששהה בדרכו בתוניסיה ובאלג'יריה, ואף קיבל אזרחות צרפתית. באותה שנה יצא למסע לטימבוקטו, וכתב תיאור מפורט של מסעו. בטימבוקטו עסק במסחר עם מרוקו ואירופה. ב-1874 הגיע לפריס ביוזמת החברה הגיאוגרפית של צרפת, לאחר שקיבל מלגה מכ"ח והוכשר לסייע במחקרים גיאוגרפיים בסהרה. לאחר שחזר למרוקו כתב כמה מחקרים חשובים על החיים בסהרה. אביטבול התלווה אל שארל דה פוקו בשנת 1883, בסיוע שערך בדרום מרוקו.

יהודי מרוקו במאה התשע-עשרה

בתחילת המאה התשע-עשרה נפתחה מרוקו להשפעה אירופית. אזור החוף החל להתפתח; נמלים עתיקים, כגון אלְעֵרְאֵשׁ (לְרֵאשׁ, לְרֵאצִּיה), טנג'יר, אנפה-קזבלנקה וסאפי, שהושבתו למן סוף המאה השש-עשרה, קמו לתחייה, ונבנו נמלים חדשים, כגון מוגאדור ואגאדיר. האפשרויות המסחריות החדשות משכו אליהן יהודים. הם עקרו אל אזורי החוף, וחלק מקהילות פנים הארץ התרוקן. זריזים במיוחד היו היהודים תושבי נאות המדבר הדרומיות ומרכזי המסחר הקטנים, אשר היו פרוסים לאורך נתיבי השיירות הישנים באזור האטלס ובגבול הסהרה. הם הגיעו תחילה לקהילות העירוניות בפנים הארץ – מראכש, פאס, מכנאס, צפרו – ולמדו להסתגל לחיי העיר; מאוחר יותר הם פנו אל הנמלים החדשים באוקיינוס האטלנטי. וכך, למרות ששיעורם באוכלוסייה הכללית לא עלה על שלושה אחוזים (פחות מ-100,000 איש), מנו היהודים, החל מאמצע המאה התשע-עשרה, למעלה מ-25 עד 40 אחוז מהאוכלוסייה בערים מרכזיות, כגון טנג'יר, תיטואן, מוגאדור וקזבלנקה. בסוף המאה התגוררו למעלה משישים אחוז מיהודי מרוקו בערים שנוכרו לעיל, ולהן יש להוסיף גם את רבאט, סאלה, מְזַגָאן, סאפי ואגאדיר. אם נוסיף לערים אלה את הערים הוותיקות פאס, מכנאס, אלעראיש וצפרו, נגיע למסקנה כי בניגוד לדעה הרווחת, הייתה האוכלוסייה היהודית במרוקו עירונית ברובה הרבה לפני כינון משטר החסות הצרפתי. בכך נבדלו היהודים מהאוכלוסייה הכללית, ששמונים אחוז ממנה הייתה כפרית.

החיים במרכזים החדשים לאורך החוף היו קשים מאוד. הרבעים היהודיים, המלאחים, היו מאוכלסים בצפיפות רבה ותנאי התברואה בהם היו ירודים; אולם ההגירה לא נפסקה, ואף הלכה וגברה. עבור הכפריים, שרובם היה עני מרוד בכפר, זהר החוף באורות העולם החדש. אולם רק מעטים הצליחו לשפר את מצבם הכלכלי. הנועזים מביניהם נחשפו לתרבות החילונית במוסדות החינוך של "כל ישראל חברים" (כ"ח), ובעלי יזמה אחרים נהנו מחסות קונסולרית אירופית, אשר ביטלה את כל סממני הנחיתות שאפיינו את היהודים בעלי המעמד הדימי בעבר.

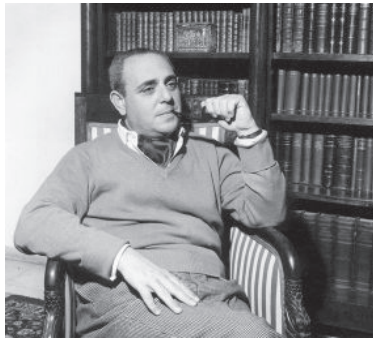
שאיפתם של יהודי מרוקו להצלחה כלכלית לא נעצרה בחופים. רבים מהם עזבו את מרוקו במהלך המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה ונדדו אל יעדים מסורתיים, כגון ירושלים, צפת, חברון וטבריה, ואף אל יעדים רחוקים, כגון ארצות הברית, ונצואלה, ברזיל ופרו. היו אף שהרחיקו עד טימבוקטו שבעמקי בקעת הניג'ר, שם התיישב הרב מרדכי אַבִּיטְבוֹל עם עשרות מבני משפחתו בתחילת שנות השישים של אותה מאה. אולם מרבית המהגרים לא הרחיקו לכת עד כדי כך, שכן גיברלטר, צומת המסחר של בריטניה ומרוקו, וכן אוראן ואלג'יר, שוכנות במרחק לא רב מחופי מרוקו.

בתפקידיהם כסוכנים, כשותפים, כמתרגמים וכפקידים פשוטים, גישרו היהודים בין הקונסוליות והחברות המסחריות האירופיות מכאן, ובין השלטון השריפי והיצרנים במרוקו מכאן. בהקשר זה נשמר מקום מיוחד ל"סוחר המלך" (תְּגִיאר אלסולטאן). סוחרים אלה התבלטו בעיני המְקִיזֵן (הממשל) במיומנויותיהם יותר מאשר בזכות עושרם. הסולטאן פנה אליהם במטרה כפולה: להגדיל את ממונו ואת ממון מקורביו באמצעות הסחר עם הזרים, ולבלום את השתלטות הסחר האירופי על כלכלת מרוקו.

סוחר המלך אשר פעלו במוגאדור, שהחשובים ביניהם היו בני משפחות קורקוס, אלמליח ואפריאט, היו פטורים מתשלום מס הגולגולת אשר חל על היהודים. הם לא חיו במלאח כשאר האוכלוסייה היהודית, אלא בקסבה, אזור המינהל. הודות ליכולתם המקצועית המרשימה נהנו סוחר המלך מתמיכה נרחבת של השלטון המרכזי, מאהדתם

משפחת קורקוס

מוצאה של המשפחה מהעיר קורקוס שבמחוז קסטיליה שבספרד, ראשוני אבותיה הידועים לנו הם מן המאה השלוש-עשרה. לאחר גירוש ספרד נפוצו בני המשפחה באיטליה, בבריטניה, בצרפת, בתוניסיה, במרוקו ואף בארץ ישראל. הראשונים מבני המשפחה שהגיעו למרוקו התיישבו בפאס. פרסומה של המשפחה בא בזכות מעמדם של בניה כ"סוחרים המלך" בעיר מוגאדור, והשפעתה על הכלכלה המרוקאית ועל חיי היהודים בה הייתה ניכרת.

דוד קורקוס (1875-1917)

נולד במוגאדור למשפחה שנמנתה עם "סוחרים המלך". הוא רכש חינוך מערבי בנוסף ללימודי היהדות, ומאוחר יותר גם השכלה כלכלית במכון לכלכלה בקזבלנקה. דוד קורקוס התיישב באגאדיר והקים חברה ליצוא חרובים, שקדים וצמר, וליבוא סוכר, תה ודגנים. מכירתיו הסיטונאיות סיפקו את צרכיו של כל אזור דרום מרוקו. קורקוס היה פעיל באיגודי מסחר ותירות של אגאדיר, ויועץ כלכלי של המחוז. התעניינותו ביהדות מרוקו השתלבה במסעותיו העסקיים שאותם ניצל לביקור בקהילות יהודיות נידחות. בשנת 1959 עלה עם משפחתו לישראל והביא עמו כ-1,500 ספרים, כתבי יד עתיקים ונדירים וחליפת מכתבים בין סולטאני מרוקו ומשפחת קורקוס. דוד קורקוס, מחלוצי החוקרים של יהדות מרוקו שעלו ממנה, פרסם מאמרים ומונוגרפיות בנושאי יהדות ויהודי מרוקו.

של אנשי מפתח ומסיוען של הרשויות המקומיות בגביית חובות או בקבלת מידע חיוני על מצב צירי התנועה, תנודות בשערי המטבעות וכיוצא באלה. על רקע זה נרקמו קשרי ידידות איתנים בין בני הבורגנות המוסלמית לבין הסוחרים היהודים. ידידות זו, בעלת האופי האישי מאוד, הקרינה לא רק על השותפים הישירים אלא גם על משפחותיהם.

המעצמות האירופיות, שרצו להגביר את השפעתן המדינית והמסחרית במרוקו, העניקו חסות ליסודות נבחרים באוכלוסייה המקומית. החסות הייתה כתב הגנה שניתן מטעם נציגים דיפלומטיים או מושלים זרים שפעלו במרוקו ליהודים או לתושבים אחרים. מתן החסות פטר מאות מתושבי מרוקו מכפיפות לחוקי מדינתם, שכן הם עמדו, למן קבלת החסות, באותה שורה עם בעלי האזרחות הזרה. בין מקבלי החסות היו יהודים רבים, שהחסות שחררה אותם ממעמד הדימי. כתב החסות שחרר את מקבלו מהגבלות של הממשל, כגון בתנועה, במגורים וכו', פטר אותו ממס הגולגולת ומקיום תנאי עמר. אולם רק מיעוט אמיד בקרב היהודים נהנה ממנו. מקבלי החסות החלו ללבוש בגדים מערביים ופנו להתערבותם של הרשויות ושל הקונסולים בכל עניין פעוט על מנת להעניש בעלי חוב שלא הזדרזו לשלם את חובם או לקבל הטבה זו או אחרת. החסות יצרה עוינות כלפי היהודים בגלל התחושה כי אינם נותנים אמון בממשל המוסלמי. הרשויות במרוקו התקשו להשלים עם "החוצפה" והתעוזה של אותם יהודים והתייחסו אל החסות כשערורייתית.

מכתב מאת הוודיר אל טייב בן אל-ימאני אל הגב' מסעודה קורקוס (27 באוגוסט 1858)

השבח לאל לבדו

אין אייל ואין כוח אלא באלהים

אל-טייב בן אל-ימאני (אל) מסעודה, אשת ידידנו שלמה קורקוס, לעצם העניין: דעי לך כי הגיעני מכתבך והבנתני את מה שהזכרת בקשר לשני בנייך אברהם ועיקב. הירגעי אודותם, הרי שלנו הם ואין לנו בקרב היהודים יקרים משניהם. איך נשכתם ואביהם שלמה היה היקר ביהודים כולם עבורנו. הוא הוקירנו ואהבנו ושירתנו בכל מאודו על אף גילו המופלג. אילו רק הסתפק במה שעשה למעננו בהיותנו באל-צוירה, דיינו: הוא נהג עמנו בריעות והפיג את עצבנו, והיה אם מצאנו שמחים, שמח אתנו, ואם מצאנו נעצבים, התעצב כמונו. קרה גם כשראינו אותו בוכה על מצבנו כשחלינו שם. כך פעם שראיתיו רוויתי מנחת ופגה עצבותי. כיצד נשכה (את בנייך) ואת הנך אמם, אשר אהבת את בני ביתנו והם אהבוך. את עבורנו היקרה ביהודיות. בעניין מה שהזכרת אודות מחלתך, אין בכך כלום, אל תימנעי מלהודיע לנו את מצבך. תמיד אני שואל

לשלומך, ואיני יודע אם מוסרים

לך על כך או לא. זכותכם אצלנו גדולה מזכותו של כל יהודי אחר.

כבר מחלתי ליעקב בעבורך, והרי אין אדם מוכיח אלא את חברו, והוא ידידנו ובן ידידנו. סוף.

17 למחרת הקדוש הפותח את שנת 1275.

מתוך: מ' אביטובל, משפחת קורקוס וההיסטוריה של מרוקו בזמננו, ירושלים תשל"ח, תעודה 3.

انتم خير مني
واحدكم واحدكم
واحدكم واحدكم
واحدكم واحدكم

سسهوكة زرمجة طاحنا صلوم في موزقا طاحنا صلوم ان كان طاحنا صلوم
ما ذكيت به طاحنا ولورق ابيهم ويعقوب طاحنا صلوم ان كان صلوم
وما عنترنا ابيهم ولا عنترنا ابيهم ونساعا ابيهم صلوم عنترنا ابيهم
كلهم وكان في اينا وبيتنا بنفسه مع كل من صلوم صلوم صلوم
وفي بالقوة لئلا نلنا كايما ماشه كان يرضنا ومن بل القنط عتا كان اذا
رانا على طاحنا يلقون كزبله واذا رانا على طاحنا يكون كزبله
حيث اطبا بنا الفرح عتلا وكنت اذا رايت انا نسمع من اول الفتح عتلا
نساعا ورايت اسيما وكنت تحين امل ان رانا وكانوا يجمعون بل ما ذكيت ابيهم
عنبر ومادكيت من انا وبيضة ملا باصر على كل ما نقيع عتلا وكنت اسئل
عنبر وما عتلا من انا نورا بل طاحنا صلوم ليل اولا وحققه يبالا كزبله
رايتهم وقرسا عتلا يعقوب على وجهك ورايتهم لا ياخذوا على صاحبهم
طاحنا وقرسا عتلا وان شاع على امر الفتح الخراج ما حتر على عتلا

ועידת מדריד

במאי 1880 נתכנסה במדריד ועידה בהשתתפות מדינות אירופה וארצות הברית לדון בהיבטים השונים של הענקת החסות. הכינוס היה תוצאה של תביעת הסולטאן חסן הראשון (שלט בשנים 1873-1894) לצמצם את היקפה של החסות, על רקע העמקת חדירתן של המעצמות האירופיות לארצו והשימוש הנרחב שעשו בהענקתה. הוועידה החליטה להחמיר את תנאי קבלת החסות, אך קראה למלך מרוקו להקל על מצב היהודים.

ניסיונם של היהודים ליכות בחסות זרה התקבל בעין לא יפה גם באוכלוסייה המוסלמית. זה היה הרקע לתקריות קשות, אשר הטביעו את חותמן על יחסי היהודים והמוסלמים בשני העשורים האחרונים של התקופה הקדם-קולוניאלית – בדמנאת ב-1884, בקזבלנקה ובאוג'דה ב-1907 ובפאס ב-1912, השנה שבה השתלטה צרפת על מרוקו. לאחר עלילת הדם בדמשק בשנת 1840 גברה התעניינותם של יהודי אירופה בגורלן של הקהילות היהודיות בארצות האסלאם. מאוחר יותר, בעת המלחמה בין ספרד למרוקו (1859-1860), משכה הקהילה במרוקו את תשומת לבם של יהודי בריטניה, כנראה בגלל שהייתם של יהודים רבים יוצאי מרוקו בבריטניה. בתוך כך אירעה בעיר סאפי, בשנת 1863, פרשה שהזכירה מבחינות רבות את עלילת הדם בדמשק. ארבעה יהודים נעצרו באשמת רצח גזבר הקונסוליה הספרדית; ביניהם היו משרתו האישי של הנרצח ושלוש "סייענים". שניים מהם הוצאו להורג בסאפי ובטנג'יר, לתדהמתם של יהודי אירופה ואמריקה.

לבקשת הארגונים היהודיים באנגליה החליט משה מונטיפיורי, למרות גילו המופלג, להפליג למרוקו ולבקש מהסולטאן מחמד הרביעי להקל על נתיניו היהודים. הוא הגיע לטנג'יר ב-11 בדצמבר 1863, מטנג'יר יצא למוגאדור ומשם למראכש, והתקבל פעמיים

בחצר הסולטאן. ב-5 בפברואר 1864 התפרסם דהיר (צו מלכותי) לטובת היהודים, אך הוא נשכח במהרה ולא שינה את היחס ליהודים במרוקו. אדרבה, בשל המשבר הכלכלי המחמיר והעוינות הגוברת של האוכלוסייה המקומית לאחר ביקורו של מונטיפיורי, נרשם שיא במספר הבקשות של יהודים לקבלת חסות קונסולרית.

על רקע אירועים אלה התכנסה ועידת מדריד ב-1880. אחת ממטרות הוועידה הייתה הסדרת שאלת החסות, שהיקפה העלה את חמתם של שלטונות מרוקו. הוועידה לא הביאה לסיום התופעה, אך בסעיף 15 של האמנה שנחתמה בסיום הוועידה, נקבע שכל נתין של מרוקו אשר התאזרח במדינה זרה ויחזור למרוקו, ייאלץ לבחור בין כפיפות מוחלטת לחוקי מרוקו לבין עזיבת המדינה. עיקרון זה, אשר קבע לראשונה את רעיון האזרחות המרוקאית, קשר את היהודים לצמיתות למדינה שבה נולדו.

ב-1912, כשכונן משטר החסות הצרפתי, היו רשומים יותר מ-5,000 תלמידים יהודים בבתי ספר של כ"ח. ליתר דיוק, 3,214 בנים ו-2,023 בנות פקדו כשלושים בתי ספר בכחמש-עשרה ערים, ובהן שלוש ערים מהאזור הספרדי – תיטואן, אלעראיש ואלקסר – וכן טנג'יר, העיר שזכתה למעמד בין-לאומי.

מימין למעלה: התפרצות אלימה נגד הזרים בקזבלנקה, 1907. כמאה יהודים נהרגו

מימין למטה: רחוב ראשי במלאח של פאס לאחר המאורעות של 1912

פרוטקטורט

משטר חסות. משטר שבו נטלה מעצמה אירופית תחת חסותה (protection) מדינה מסוימת, מבלי לבטל רשמית את ריבונותם של שליטיה הקודמים. לרוב הפכו השליטים המקומיים לעושי דברם של נציגי השלטון האירופי. הצרפתים הנהיגו משטר חסות גם בתוניסיה; נותנת החסות התחייבה לקדם את המדינה מבחינה חומרית, חברתית ותרבותית. לאחר מלחמת העולם הראשונה החליפה שיטת המנדט את משטר החסות.

הובר ליווה (1854-1934)

הנציב העליון הראשון של צרפת במרוקו (1912-1925), ממעצביה של מרוקו המודרנית. בשנת 1873 החל ללמוד במכללה הצבאית היוקריתית סן סיר; שירת בהודו־סין (1894-1897), במדגסקר (1897-1902) ובאלג'יריה (1906-1910). במלחמת העולם הראשונה כיהן כמה חודשים (דצמבר 1916 - מאי 1917) כשר המלחמה. חבר האקדמיה הצרפתית משנת 1912. הועלה לדרגת מרשל בשנת 1921. בשירותו בצבא ובארצות השונות צבר ניסיון צבאי ומינהלי רב. המרשל ליווה עיצב את דרכה של צרפת במרוקו ואת יחסה אל יהודי מרוקו.

נוסף על ההשפעה התרבותית הצרפתית ניכרה גם השפעה אנגלית – בית הספר האנגלי במוגאדור היה ממוסדות החינוך הנודעים – והשפעות שמקורן במרכז אירופה ובמזרח. השפעות אלה הביאו לצמיחת תנועת השכלה צנועה, שהתמקדה בחידוש הספרות העברית. נושאה היה חוג מצומצם של משכילים, אשר עקב אחר ההתפתחות התרבותית והמדינית של יהודי אירופה ואמריקה. לגורמים אלה יש להוסיף את הופעתן של האגודות הציוניות הראשונות, תחילה בקהילות החוף, אשר כבר נחשפו לתמורות רבות, ולאחר מכן בערים בפנים הארץ: מוגאדור וטיטואן ב-1900, סאפי ב-1903, פאס ב-1908, מכנאס ומראכש ערב מלחמת העולם הראשונה.

מכינון משטר החסות ועד מלחמת העולם השנייה (1912-1939)

המעמד המשפטי וארגון הקהילה

בתקופה הקולוניאלית היה מעמדם החוקי של היהודים שווה לזה של שכניהם המוסלמים, אולם היהודים שיתפו פעולה עם השלטון הקולוניאלי הצרפתי, והשתדלו לאמץ את התרבות הצרפתית ואת שפתה. רבים מהם קיוו לזכות באזרחות צרפתית, בדומה לאחיהם באלג'יריה, שקיבלו אזרחות צרפתית בשנת 1870, ולחלק מיהודי תוניסיה, שקיבלו אזרחות החל משנת 1911. צרפת סירבה בתוקף לשנות את מעמדם האזרחי של יהודי מרוקו, למרות לחצי ארגונים יהודיים. בין היתר עשתה כך מתוך התחשבות במשטר החסות (פרוטקטורט), אשר מנע ממנה לחולל שינויים מדיניים קיצוניים במרוקו. אין ספק שהסולטאן היה מקבל בעין לא יפה את אובדן השליטה המשפטית על חלק מנתיניו. לשיקולים אלה נוסף רצונו של המרשל ליווה, הנציב העליון של צרפת במרוקו, לשלב את הקהילות היהודיות במסגרת הארגון הכללי של הממלכה. במסגרת תכניותיו אלה הוא לא יכול היה להתיר התבדלות יהודית, אפילו אם היה בכך כדי להפר את עקרון האוטונומיה המשפטית של הקהילה היהודית, כמקובל בארצות האסלאם.

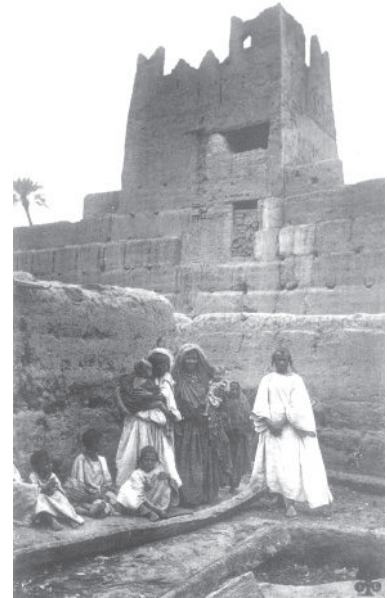
משמר הכבוד של סולטאן מרוקו, 1915; יהודים עומדים על המרפסת (ברקע)

דהיר משנת 1918, שדן בארגון הקהילה היהודית, הותיר בידי ועדי הקהילות רק את ניהול נכסי הקהילה והדאגה לנוקמים. בגלל הסתייגותם של השלטונות הצרפתיים מהנהגה בין-קהילתית הם הקימו בכל עיר ועד קהילה, שחבריו נבחרו באישורם. הם העדיפו למנות פקיד, "המפקח על המוסדות היהודיים", אשר עסק בתיאום בין פעולות הוועדים השונים ובביקורת תקציבית.

רק בשנת 1947 הסכימו השלטונות הצרפתיים לכינונה של הנהגה קהילתית כלל-ארצית, "מועצת הקהילות היהודיות של מרוקו", אשר שכנה ברבאט. מועצה זו הוסמכה למנות נציג למועצת שלטון החסות. מוסד מרכזי יהודי אחד בלבד נשא חן בעיני הרשויות הצרפתיות: בתי הדין הרבניים. מכאן המהירות שבה הסכימו הרשויות להקים בית דין רבני עליון – המוסד היהודי היחיד אשר חלש על כלל יהודי הממלכה, ואשר היה מוסמך לדון בערעורים של בתי הדין הרבניים המחוזיים והעירוניים שהוקמו על פי צו שפורסם בשנת 1918.

השינויים הדמוגרפיים

מבין התמורות החשובות אשר חוללה התקופה הקולוניאלית יש לציין בראש ובראשונה את הגידול הדמוגרפי. הקהילה היהודית, אשר מנתה בתחילת המאה העשרים 100,000 נפש, מנתה 230,000 נפש בשנת 1947. היה זה גידול יוצא דופן לכל הדעות: 230 אחוז בתוך חמישים שנה. לאחר 1947, עם ראשית תנועת העלייה לישראל, החל לרדת שיעור האוכלוסייה היהודית במרוקו בקביעות. האוכלוסייה מנתה מעט פחות מ-200,000 ב-1951, 160,000 ב-1960, 80,000 ב-1964, 60,000 ב-1967 ו-35,000 ב-1971. בתקופה הקולוניאלית מנו היהודים לא יותר מ-3.5 אחוזים באוכלוסייה, אולם כשישים אחוז מתוכם התגוררו בשש ערים: קזבלנקה, מראכש, פאס, מכנאס, טנג'יר ורבאט, כ-25 אחוז התגוררו בעשרים ערים בינוניות, וכעשרה אחוזים בלבד בסביבה כפרית.

משפחה יהודית בבודניב, הרי האטלס, 1915

מראה כללי של קזבלנקה, 1915

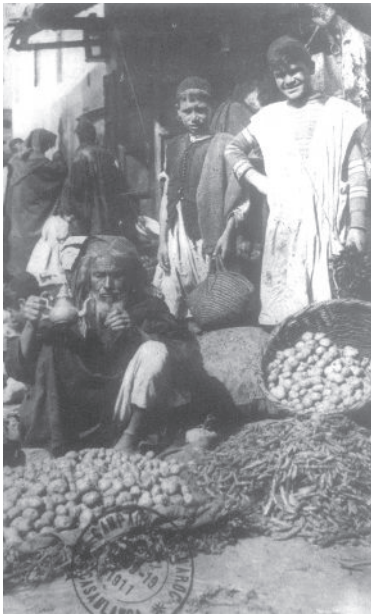
התפתחותה של הקהילה היהודית בקזבלנקה הייתה יוצאת דופן. האוכלוסייה היהודית בעיר, אשר מנתה 7,000 יהודים ב-1911, הגיעה ל-20,000 ב-1931, לקרוב ל-40,000 ב-1936, ל-65,000 ב-1947 ול-80,000 ב-1951. על נקלה נוכל לשער את תוצאותיו של גידול כה מהיר: בשלהי שנות השלושים היו כרבע מהאוכלוסייה היהודית של העיר עניים. מאפיין נוסף של החברה היהודית היה שכמעט מחציתה התגוררה בשנות הארבעים מחוץ למלאח. תופעה זו, אשר נבלמה במהלך מלחמת העולם השנייה, התעצמה בשנים שלאחריה. האמידים והצעירים היו הראשונים אשר עזבו את השכונות היהודיות אל העיר החדשה. תחילה הם השתקעו באזורי הביניים, לא הרחק מהמלאח, שבו נשארו ההורים המבוגרים ומרכזי הפולחן הדתי, ולא קרוב מדי לעיר החדשה, שבה התגוררו האירופים ומשפחות אנשי המינהל, אשר לא התלהבו מבואם של התושבים החדשים. חלק קטן החליט לחיות במדינה, השכונה המוסלמית. אולם במקרים רבים, כמו בפאס, הם הורחקו מאזור זה בידי השלטונות הצרפתיים, בנימוקים דתיים מפוקפקים. יש לציין בהקשר זה את מכנאס כמקרה יוצא דופן. האוכלוסייה היהודית של העיר בנתה לעצמה מלאח חדש, מודרני ומרווח יותר, במטרה למנוע את עזיבת המשפחות. בזכות יזמה זו טיפחה הקהילה היהודית חיים יהודיים ערים בתקופה הקולוניאלית.

הפעילות הכלכלית

במישור הכלכלי גרמה ההתיישבות הצרפתית במרוקו, כמו במקומות אחרים באפריקה, לשינויים עמוקים במדינה, אשר הלמו את האינטרסים של צרפת ושל המתישבים הצרפתים, אך לא את אלה של האוכלוסייה המקומית. מכאן הפערים העצומים שניכרו בקרב המגזרים השונים של האוכלוסייה בחבלי הארץ השונים, ובין היהודים לבין עצמם. כך נוצר מצב שבו חלקים מיהדות מרוקו לא חשו בתמורות שצרפת הביאה עמה, בגלל ריחוקם ממוקדי הפעילות הקולוניאלית.

עם זאת, משכה אליה מרוקו משקיעים רבים אשר ריכזו את פעילותם בתחומים מוגדרים ובכמה ערים, דוגמת קזבלנקה. אוכלוסייתה מנתה כ-50,000 נפש ב-1912, 268,000 נפש ב-1936, ומיליון נפש בעת קבלת העצמאות ב-1956.

במקביל לעלייתן של הערים החדשות, ירד מעמדן של הערים המסורתיות. קזבלנקה, ובמידה פחותה ממנה רבאט, תפסו את מקומן של פאס, מראכש ומכנאס. הן היו למרכזי החיים הכלכליים והתרבותיים של יהדות מרוקו בתקופה הקולוניאלית. במרוקו, כמו באלג'יריה ובתוניסיה, היו בימים הראשונים של הכיבוש הקולוניאלי תהליכי התרוששות של המגזרים המסורתיים. גרמו לכך התחרות הכלכלית עם המתישבים הצרפתים, הצפת השוק המקומי במוצרים מיובאים, ההאחדה של מערכות השקילה והמדידה, פיתוח מערכת הכבישים, פתיחת המרכולים הראשונים ופתיחת בנקים. כל סממני הפעילות המודרנית האלה החלישו את פעילות הסוחרים ובעלי המלאכה המסורתיים היהודים, שחדלו לשמש מתווכים בלעדיים בין הפלאחים המוסלמים לבין העולם שמחוץ למרוקו. כתוצאה מכך ירד שיעור המתפרנסים ממסחר, שהיה העיסוק העיקרי של יהודי מרוקו: מ-41 אחוז ב-1931 לפחות מ-25 אחוז ב-1951 בערים ולארבעים אחוז באזורים הכפרים. מספר היהודים שעסקו במלאכות לא נשתנה (בין 45 לחמישים אחוז), אולם מספרם של היהודים שבחרו במקצועות טכניים אשר נדרשה להם הכשרה מודרנית, כגון מכונאים וחשמלאים, הלך וגדל. בשל הפיגור בהשכלה הגבוהה, היה שיעורם של בעלי המקצועות החופשיים קטן (בקושי 2.5 אחוזים ב-1951, לעומת תשעה אחוזים באלג'יריה ובתוניסיה החל מאמצע שנות הארבעים).

ירקן בשוק בקזבלנקה, 1912

הבונים החופשיים

תנועה הומניטרית ליברלית שלה לשכות ברחבי העולם. מקורה באגודות הבנאים בימי הביניים באירופה, ומהמאה השבע-עשרה הצטרפו אליה גם מי שאינם בנאים. הדגש המרכזי בפעילותה הוא מוסרי. חבריה מעלים על נס עשיית מעשי חסד ואהבת הזולת בהסתר ומכבדים את חופש הדת. התנועה מאורגנת וממודרת, והפגישות בה טקסיות. חבריה חייבים בשמירת סודיות פגישותיהם.

לאון בלום (1872-1950)

מדינאי צרפתי יהודי; ראש ממשלת צרפת בשנים 1936-1937 ובשנים 1946-1947. משנת 1919 עמד בראש המפלגה הסוציאליסטית הצרפתית. בשנת 1934 הרכיב את "החזית העממית", גוש של מפלגות שמאל, שמטעמו נבחר לראש הממשלה הסוציאליסטי (והיהודי) הראשון בצרפת. במלחמת העולם השנייה היה ממתנגדי משטר וישי בצרפת, ואף שהה במחנה ריכוז בשנים 1942-1945. היה מאוהדי הרעיון הציוני.

הקונגרס האסלאמי בירושלים

כינוס של נציגי תנועות לאומיות ערביות, שהתקיים בדצמבר 1931 בירושלים ביוזמתו של המופתי חאגי אמין אלחסיני, כחלק מהפעילות הכלל-ערבית שניהל לאחר מאורעות 1929. הכינוס נמשך עשרה ימים ובמהלכו התקבלו החלטות רבות: לקיים כינוסים כלל-אסלאמיים אחת לשנתיים, לקבוע נציגויות של הקונגרס בארצות המוסלמיות, להקים מסגרות חינוך ולטפל בהצלת האדמות הערביות. המופתי נבחר ל"נשיא הקונגרס האסלאמי הכללי".

שכיב ארסלאן (1869-1945)

בן למשפחה דרווית חשובה בלבנון, מנושאות דגל המאבק בכיבוש הצרפתי של לבנון. עד מלחמת העולם הראשונה היה שכיב ואלי (מושל מחוז) במינהל האימפריה העות'מאנית. לאחר המלחמה היה פעיל בתנועה הפאן-אסלאמית. במקום מושבו בז'נבה הוציא לאור את השבועון *La Nation Arabe* (האומה הערבית). בתקופה זו היה מקורב למדינות הציר והטיף לעולם הערבי לשתף אתן פעולה.

יחסי היהודים והמוסלמים

המצב הקולוניאלי, אשר יצר מתחים חברתיים ופוליטיים רבים, פגע גם ביחסי היהודים ושכניהם המוסלמים. הפערים וההבדלים בין המרכיבים האתניים והדתניים השונים של החברה העמיקו, ומרקם היחסים שבין היהודים והמוסלמים נפגע אנושות.

בניגוד ליהודים, התייחסו המוסלמים להשתלטות הצרפתית כאל טרגדיה לאומית, ופירשו את ההתבוללות היהודית כאילו הם מעדיפים את השלטון הנוצרי על פני השלטון המוסלמי. מכאן ואילך נפרדו היהודים מהמוסלמים ונוצרו שני עולמות שונים זה מזה ומרוחקים פוליטית ותרבותית. כך, למשל, לא היו היהודים ערים לתסיסה האינטלקטואלית הנרחבת של החוגים המוסלמיים הרפורמיסטיים, על השלכותיה המדיניות. מפעילות זו צמחו בשנות השלושים ניצני התנועה הלאומית, אשר הייתה ספוגה בסמלים מוסלמיים, ולפיכך לא היה בה מקום להשתתפות יהודית. היא הצטיירה בעיני היהודים כתנועה להגנת האסלאם יותר מאשר כתנועת שחרור לאומי. המפלגה הקומוניסטית ולשכות ספורות של הבונים החופשיים היו ההתארגנויות היחידות שאפשרו מפגש כלשהו בין בני דתות שונות.

בתחילת שנות השלושים חלה הידרדרות מסוימת ביחסי היהודים והמוסלמים בערים הגדולות. הסיבות לכך היו חיצוניות בעיקרן: העימות היהודי-הערבי בארץ ישראל, השפעת התעמולה הפאשיסטית האיטלקית והגרמנית על האוכלוסייה המוסלמית, השפעת המשבר העולמי וכן פעילותם של ארגוני הימין הקיצוני הצרפתי, אשר ביטאו באופן חופשי דעות אנטישמיות לאחר שב-1936 נבחר היהודי לאון בלום לראש ממשלת צרפת.

הקונגרס האסלאמי, אשר התקיים בירושלים ב-1931, ציין תפנית מכרעת ביחסי היהודים והמוסלמים במרוקו. תפנית זו באה לידי ביטוי בשורה של תקריות בקזבלנקה, בטנג'יר, ברבאט ובאלקסר. תקריות אלה נסקרו בהרחבה בעיתון היהודי *L'Avenir Illustré* (העתיד המצויר), שיצא לאור בקזבלנקה, ובעיתונות המוסלמית המקומית. עיתונות זו הושפעה רבות מהוועד הסורי הפלשתיני (גוף לאומי שפעל בסוריה) של האמיר הדרוזי שכיב אַרְסְלָאן, אשר ניסה ממקום מושבו בז'נבה לטוות חוטים לתסיסה כלל-ערבית במגרב. תוך עירוב טענות אנטי-ציוניות ואנטי-יהודיות, האשימו עמיתיו של שכיב ארסלאן – עבד אלחליל טורס, עבד אלסלאם בנה, מחמד אלזיאני ומאכי אלנאסרי – את צרפת באמנציפציה של יהודי מרוקו, שהתבטאה בהעדפת החינוך היהודי ובהענקת חופש פעולה לארגונים הציוניים. זו הייתה בעיניהם הפרה חמורה של הסכם החסות.

גם התעמולה הגרמנית מצדה לא חסכה במאמצים להתסיס את הרוחות לאחר השתלטות הגנרל פרנקו על ספרד. לצד האשמות שונות הפיצה התעמולה הנאצית שמועות כי שלטונות צרפת העניקו מקלט למאות פליטים יהודים גרמנים במרוקו ובאלג'יריה. לתעמולה זו הייתה השפעה מצטברת על חלק מהאוכלוסייה המוסלמית, אשר ממילא נטר טינה ליהודים מסיבות מסורתיות.

ממלחמת העולם השנייה עד קבלת העצמאות (1939-1956)

מלחמת העולם השנייה ציינה תפנית מכרעת בתולדות יהודי מרוקו. יהודים התמודדו עם צעדים אנטי-יהודיים נוקשים (חוקי וישי) אשר הטיל עליהם משטר וישי. נאמנו המושבע של המרשל פטן, הנציב העליון נוגס, אכף אותם במרוקו.

מה הייתה עמדתו של מחמד החמישי בשנים הללו? כשליטה של מדינה הנתונה תחת

פרנסיסקו פרנקו (1892-1975)

איש צבא ומדינאי ספרדי; רוזן ספרד מ-1939. בשנת 1910 סיים בית ספר לקצינים. השתתף בקרבות נגד מורדי הריף במרוקו הספרדית (1925) לצדם של הצרפתים. במאי 1935 נתמנה לרמטכ"ל. ביוני 1936 הכריז על מרידה צבאית ויצא למרוקו לעמוד בראש המרד. ניצח במלחמת האזרחים (1936-1939) גם הודות לסיוע שקיבל מגרמניה ומאיטליה. לאחר ניצחונו היה פרנקו ראש המדינה, מפקד הצבא וראש הממשלה. בשנת 1945 הפכה ספרד למלוכה. בשנת 1954 נבחר הואן קרלוס כיוורשו שיומלך לאחר מותו.

חוקי וישי האנטי־יהודיים

חוקים שפרסמה ממשלת צרפת בראשותו של המרשל פטן החל מאוקטובר 1941, ואשר מקום מושבה היה בעיר וישי. חוקים אלה שללו מהיהודים את אזרחותם הצרפתית, הגבילו את עיסוקיהם הכלכליים ואת חלקם במערכת החינוך הצרפתית (נומרוס קלאוזוס). החוקים יושמו במרוקו באופן חלקי בלבד מפני שרוב היהודים היו נתיני המלך ולא אזרחים צרפתיים. יש הזוקפים את היישום החלקי של החוקים להתנגדותו של המלך מחמד החמישי לפגיעה ביהודים, שהוא נחשב למגינם.

הדהיר הברברי

צו מלכותי מן ה-16 במאי 1930, שהתיר לברברים להשתמש בערכאות מסורתיות קדם־מוסלמיות, ובכך ביטל את אופיו המוסלמי של המשפט הברברי המסורתי. הצו פורסם לאחר שהצרפתים השפיעו על הסולטאן לפרסמו בצלם את חוסר ניסיונו הפוליטי. בעקבות התגובה הנועזת של אנשי הדת והתנגדות הברברים הוחלט באפריל 1931 על ביטולו.

משטר חסות הוא לא נהנה מחופש פעולה רב, שכן רוב הסמכויות היו נתונות בידי הנציב העליון הצרפתי. לפיכך הוא חתם על גזירות אנטי־יהודיות, כפי שחתם על הדהיר הברברי ב-1930. עם זאת, במישור האישי הוא הפגין בהזדמנויות רבות את אהדתו ליהודים. כך הוא ציין בפני נכבדים יהודים שביקרו אצלו ב-1942, כי לא יאונה להם כל רע וכי יחסו אליהם זהה ליחסו לכל בני ארצו. לאחר פלישת ארצות הברית בנובמבר 1942 הכריז הסולטאן בפומבי על אהדתו ליהודים. באותם ימים הפכו ריכוזי אוכלוסייה יהודית במקומות רבים במדינה – מקזבלנקה עד ארפוד, רבאט, פאס, מכנאס, בני מלאל ועוד – למטרה להתקפות ולעלבונות מסוגים שונים מצד האוכלוסייה המוסלמית, ביזמותם ובעידודם של נציגי הרשויות הצרפתיות. הסולטאן הפגין את אהדתו ליהודים בהזדמנויות נוספות. בנובמבר 1944 הוא פנה למשלחת יהודית במילים אלה:

הרי נתינים אתם לי, לא פחות מן המוסלמים, ולפיכך חסותי ואהבתי נתונה לכם. האמינו לי שאצלי תמיד תמצאו את העזרה שתידרש לכם. המוסלמים הינם ותמיד היו אחיכם וידידיכם. שאלו את פי זקניכם ותלמדו שסבי המפואר, מולאי חסן, היה ידיד אמת ליהודים, ופעמים רבות הפגין דאגה כנה לגורלם. אבותיכם הכירו אותם בצביונו זה ואהבו אותו בלב שלם. יכול אני להבטיחכם שאני מצדי כוונתי לנהוג בכם ובאחיכם לדת אותה מידה של התחשבות ולהעניק לכם אותה מידה של דאגה.

אסרף, עמ' 225-226.

כפי שניתן היה לצפות, הלם המלחמה וחוקי וישי האנטי־יהודיים הורגשו בעצמה בקרב הצעירים היהודים. הם התאכזבו מההתבוללות הצרפתית, אשר הרחיקה אותם מקהילתם ומהחברה המוסלמית גם יחד, ובניגוד לעבר הם נמשכו כעת לאידאל הציוני או לקומוניזם. הציונות חידשה את פעילותה במרוקו בשנת 1943, תחילה במסגרת הפדרציה הציונית של צרפת, ולאחר מכן במסגרת ארגון עצמאי – הפדרציה הציונית של מרוקו. הפדרציה קיימה את הוועידה האזורית הראשונה שלה בשנת 1946, ואת הוועידה השנייה שנה לאחר מכן, במועדון הבוגרים של בתי הספר של כיי"ח בקזבלנקה. אשר למפלגה הקומוניסטית, היא שוקמה ב-1943 בידי עורך הדין היהודי לאון סולטאן. התנועה מנתה ב-1948 כ-6,000 חברים, מתוכם 500 יהודים. בדומה למפלגה הקומוניסטית הצרפתית לא דגלו הקומוניסטים במרוקו בשלב זה בעצמאות, והאמינו בהמשך קיומו של משטר החסות הצרפתי.

עם סיום מלחמת העולם השנייה חשו יהודי מרוקו כי פרק בתולדותיהם הגיע לקצו. שעת ההכרעות הגורליות התקרבה. בינתיים, אלה אשר לא ראו את עתידם מחוץ לגבולות מרוקו גילו לפתע את זהותם הלאומית. כמו "בנים אבודים", כפי שכתב קרלוס דה נסרי בחיבורו

הם חזרו בהמוניהם לנאמנות הטבעית, נאמנות למולדת ולאדמה המזינה. הם בחרו בעצמאות בדיעבד. הם עמדו במבחן. זו הייתה דרכם לבטא את הפטריוטיות המרוקאית. האם הייתה זו פטריוטיות נסיבתית? אופורטוניסטית? או פרגמטית? זו הייתה למעשה יותר הכרה במציאות.

דה נסרי, עמ' 55.

ב-11 בינואר 1944 הגישו לסולטאן חמישים חברי מפלגת אלאסתקאלא, אשר נוסדה זמן מה קודם לכן בידי עלאל אלפאסי ואחמד בלפראגי, עצומה. לראשונה הם ביקשו את

עצמאותה של מרוקו, "בשלמותה הלאומית בחסות הוד מלכותו סידי מחמד בן יוסף". בעצומה זו הכריזה המפלגה, אשר חרטה על דגלה את ה"זיקה לאסלאם, לשפה הערבית ונאמנות למלוכה", גם על רצונה בכינון "מלוכה דמוקרטית וחוקתית, אשר תבטיח לכל אחד את החרות הדמוקרטית והאישית ובין היתר את חופש האמונה". כך החל מאבקה של מרוקו לעצמאות. ל"יריית פתיחה" זו של אלאסתקלאל הגיב הנציב העליון במעצר מנהיגי המפלגה במרוקו, ובהפעלת לחצים כבדים על הסולטאן שיסיר את תמיכתו מהתנועה הלאומית. צעדיו עוררו הפגנות אלימות במקומות רבים, שדוכאו ביד קשה בידי המשטרה והצבא הצרפתיים, וגרמו עשרות הרוגים בפאס ובקזבלנקה לבדן.

הסולטאן, שזועזע עמוקות מן ההתפרצויות הללו, אשר הצבא והמשטרה הצרפתיים נטלו בהן חלק, לא הסתיר את אהדתו ללאומנים. וכך השמיט בכוונה, בנאום שנשא בשנת 1947 בטנג'יר, את השבח המסורתי למפעל הצרפתי במרוקו, הרחיב את הדיבור על זהותה הערבית המוסלמית של מרוקו ובירך על הקמת הליגה הערבית. בעקבות עלבון צורב זה מינתה צרפת לנציב עליון את המרשל אלפונס ז'ואן, שנודע במדיניותו התקיפה, אך גם הוא לא הביא לשיפור המצב. אדרבה, פעולותיו וחוסר תבונתו השפיעו על הידרדרות המצב, והמשבר בין הסולטאן לבין הממשל הצרפתי הפך לעימות גלוי.

ב-8 בדצמבר 1953 פיזרו השלטונות את אלאסתקלאל ואסרו את מנהיגיה. תשעה חודשים לאחר מכן, ב-20 באוגוסט 1954, הוגלה הסולטאן מחמד בן יוסף למדגסקר, בהתאם לתכנית אשר הצרפתים הגו במשך חודשים, בשיתופו של הגלאוי (ראש שבט, מעין מושל אזור) של מראכש, ושל מחמד בן צ'רפה, הסולטאן הממונה החדש.

סידי מחמד בן יוסף (1910-1961) מוכר כמחמד החמישי, מלך מרוקו בשנים 1927-1961. למרות ניסיונו המדיני הדל גילה חוש מדיני מפותח שסייע לו לקדם את ארצו לעצמאות מלאה בשנת 1956. מחמד החמישי הניח את היסודות למרוקו המודרנית. היהודים ראו בו מנהיג קשוב לבעיותיהם ומגייס.

תמונת סידי מחמד בן יוסף, אוגוסט 1926, בשער העיתון העתידי המצויר

הצהרת הסולטאן מחמד החמישי, 23 במאי 1948

לדעת כי יהודי מרוקו, שהשתקעו לפני מאות שנים בארץ הזאת שהעניקה להם את חסותה, ונהגה בהם כמארחת מסבירת פנים, ושהעידו על תמיכתם ללא סייג בכס המלכות המרוקאית, שונים הם מהיהודים העקורים שפנו מכל קצות תבל לעבר פלשתיין בכוונה להשתלט עליה שלא בצדק ובשרירות לב. אנו מצווים גם לנתיננו היהודים שלא לשכוח שהם מרוקאים אשר חיים תחת חסותנו וכי בהודמנויות שונות זכו להגנה הטובה ביותר מצדנו על האינטרסים והזכויות שלהם. לפיכך הם צריכים להימנע מכל מעשה שיש בו כדי לתמוך בתוקפנות הציונית או להפגין סולידריות כלפיהם. משום שבכך הם יפגעו בזכויות המיוחדות המוענקות להם כשם שיפגעו באזרחותם המרוקאית. אנו סמוכים ובטוחים שאתם, המרוקאים כולכם, ללא יוצא מן הכלל, תיענו בחיוב לקריאתנו זו כך שהסדר הציבורי במולדת היקרה שלנו יכובד ויישמר. מי ייתן שאלוהים ידאג לשמור על גורלנו וגורלם. הוא המורה הטוב ביותר ומה טוב הוא כמגן.

ח' ע'דון, "המרכיב הפלשתיני" בהתפרצויות אלימות בין יהודים לבין מוסלמים בארצות האסלאם, **פעמים**, 63 (תשנ"ה), עמ' 118-119.

לעמנו הנדיב !

מתוקף השליחות שהאל הכל יכול הפקיד בידינו לשמור על האינטרסים שלכם, אנו מפנים אליכם את המסר הנוכחי כדי שתכבדו ותשמרו את תוכנו. זה כמה ימים שפרצה המלחמה בפלשתיין, ארץ קדושה, לאחר שהערבים נואשו מלשכנע את הציונים לוותר על הרעיון להשתלט על הארץ הזו ולגרש ממנה את תושביה. המדינות החברות בליגה הערבית מצאו עצמן מחויבות לפלוש לפלשתיין הקדושה כדי להגן על תושביה ולמגר את התוקפנות הבלתי מוצדקת של הציונים. באשר לנו, בהצהירנו שאנו תומכים בלב ונפש בשליטי ערב ובראשי הממשלות שלהם, כפי שהודענו להם, אנו מאשרים את הצהרתם במלואה לאמור שאין בכוונת הערבים להרע ליהודים וכי אין הערבים רואים בהם אויבים. מטרתם היחידה היא להגן על 'הקבלה הראשונה' של האסלאם [ירושלים] ולהשיב על כנו את השלום והצדק לארץ הקודש תוך שמירה על המועד שהוענק דרך קבע ליהודים מאז הכיבוש המוסלמי. מסיבה זו אנו מצווים לנתיננו המוסלמים שלא להיגרר להסתה בעקבות מעשיהם של היהודים כנגד אחיהם הערביים בפלשתיין. ולא לבצע מעשה כל שהוא העלול לשבש את הסדר ובטחון הציבור. הם צריכים

האירועים, אשר התמקדו בעתידה של מרוקו, היתוספו לאירועים אחרים, שנגעו ליהודים באופן ישיר. כרזות ושלטים האשימו בבגידה במידה שווה את השלטון הקולוניאלי הצרפתי, את הציונות ואת היהודים. בשנים 1944-1948 נפלו היהודים קרבן להתפרצויות אלימות: בצפרו (יולי 1944), במכנאס (ספטמבר 1944), במראכש ובקזבלנקה (מאי 1945). המאורעות הקשים ביותר פרצו ב-7-8 ביוני 1948 באוג'דה ובגיראדה; 44 יהודים נרצחו ועשרות נפצעו. מחשש להתלקחות כללית קרא הסולטאן להרגעת הרוחות, בהזכירו כי העם המרוקאי העניק חסות ליהודים מאז ומעולם. במקביל הוא יצא בקריאה ליהודים לחדול מכל פעילות ציונית ולבטוח בבית המלוכה, אשר מאז ומתמיד היה מגינם הנאמן.

שתי מגמות סותרות החלו להסתמן בקהילה היהודית: גלי העלייה הראשונים של יהודים לישראל ותחילת ההתגייסות היהודית למען עצמאות מרוקו.

בשנות החמישים היו אירועים אשר החריפו את חששותיהם של היהודים, שמנהיגיהם נמנעו מנקיטת עמדה מפורשת לגבי עתידה של הממלכה לפני שובו של הסולטאן מגלותו בקיץ 1955. רק ב-30 באוקטובר 1955, במהלך כינוס מיוחד לרגל שובו, פרסמו מנהיגי הקהילות היהודיות הצהרה ובה הביעו את שמחתם לרגל שובו של הסולטאן לארצו וקראו ליהודי המדינה להתאחד עם המוסלמים ולחגוג עמם את האירוע.

ימים מספר לאחר מכן הבטיח מחמד החמישי לראשי הקהילה היהודית כי היהודים ייהנו משוויון מוחלט וישותפו בחיים הלאומיים "עד לדרגים הבכירים ביותר". הבטחה זו מומשה עם מינויו של ד"ר לאון בן זקן לשר התקשורת והדואר בממשלה הראשונה של מרוקו העצמאית.

במקביל פתחו המפלגות הלאומניות את שעריהן לפני היהודים, אשר שוב לא התבקשו, כבעבר, להישבע אמונים על הקוראן בעת שביקשו להצטרף לאלאסתקלאל. מפלגה זו, אשר אימצה באמצעות עיתוניה גישה פייסנית יותר כלפי היהודים, יזמה גם הקמת אגודה, "אֶלְנֶפֶאק" (ההסכמה), במטרה לעודד דו-קיום בין המוסלמים ליהודים.

בשנים 1948 עד 1956 עזבו למעלה מ-90,000 יהודים את מרוקו; מתוכם עלו לארץ כ-60,000 בשנים 1955 ו-1956. מספרים אלה מלמדים כי רבע מיהודי מרוקו בחרו בתוך פחות משנתיים לעזוב את המדינה. מגמה זו נמשכה למרות הקשיים הרבים שעמדו בדרכם של רוב עולי מרוקו בישראל.

במרוקו העצמאית

מרוקו העצמאית לא גילתה אדישות לנוכח גלי העזיבה. מפלגת אלאסתקלאל הייתה הראשונה שיצאה בגינוי העלייה היהודית ופעילותם של ארגונים ציוניים במרוקו העצמאית. ביוני 1956 אסרה הממשלה על שליחי העלייה במרוקו להמשיך לפעול. מחנה העולים "קדימה" שליד מזגאן המשיך לתפקד עוד שלושה חודשים עד לפינוים של 12,000 העולים ששהו בו בדרכים עקלקלות.

ב-27 בספטמבר 1956 פרסמה ממשלת מרוקו גזירה "האוסרת על יהודי מרוקו להגיע לפלשתיין ומחייבת את אלה שעזבו לחזור למרוקו", וניתנה הוראה שלא לחדש את דרכוניהם של היהודים. אולם למרות האיסור המשיכו אלפי יהודים לעזוב את מרוקו, אף שמבחינות רבות היה מצבם האובייקטיבי של היהודים יציב וטוב יותר לאחר עצמאותה של מרוקו. ואכן, למן הכרזת העצמאות של מרוקו עשו הרשויות מאמץ אמיתי לשלב את הקהילה היהודית בחיי המדינה: הובטח ייצוג יהודי ברוב המשרדים הממשלתיים ובפרלמנט, שבו

ישבו יהודים דרך קבע, התמנו שופטים יהודים, והמינהל החדש פתח את שעריו לפני אלפי טכנאים ופקידים יהודים.

שנות העצמאות הראשונות של מרוקו אופיינו גם בהרחבת החינוך היהודי. ב-1958 למדו 95 אחוז מילדי היהודים בבתי ספר (לעומת עשרה אחוזים בקרב המוסלמים), תשעים אחוז קיבלו שירותי רפואה קבועים, ורשת "אורט" העניקה לכל צעיר יהודי שרצה בכך הכשרה מקצועית. לא היה מוסד שהציע מערכת חינוך דומה לצעירים המוסלמים. מצב זה היה לצנינים בעיני חלק מהשרים. בשנת 1958 החלו עיתוני אלאסתקלאל לדרוש הלאמת מוסדות החינוך היהודי או לפחות מרוקניזציה שלהם, ולשלב בהם צעירים מוסלמים. כך הולאמו באוקטובר 1960 שליש מבתי הספר של כ"ח, ושמו של שני השלישים האחרים נשתנה ל"אתחאד" והם נוהלו בידי אזרחים מרוקאים. כ"ח נאלצה להקדיש יותר שעות להוראת הערבית. בהחלטה זו לא היה כל פסול, אולם על רקע הצטרפותה של מרוקו לליגה הערבית, ובעקבות האיסור על קשרי דואר עם ישראל חשו רבים כי מדיניות ה"שערוב" של החינוך היהודי היא אות מבשר רע. ביקורו של גמאל עבד אלנאצר בקזבלנקה בינואר 1961, וטביעתה של הספינה "אגוז" כמה ימים לאחר מכן, עם 44 יהודים על סיפונה, בהם 24 ילדים, בדרכם לארץ ישראל, תרמו עוד להגברת חששותיהם של היהודים.

אם כך ואם כך הגיע היקף הגירתם של יהודי מרוקו לממדים שלא נודעו בעבר. מ-1961 עד 1964 עזבו קרוב ל-80,000 יהודים, כמחצית הקהילה, את מרוקו. לאחר מלחמת ששת הימים היה גל נוסף של הגירה: בין השנים 1967-1971 הצטמצם מספר היהודים במרוקו מ-60,000 ל-35,000 ומספרם הלך וקטן עוד בשנים הבאות.